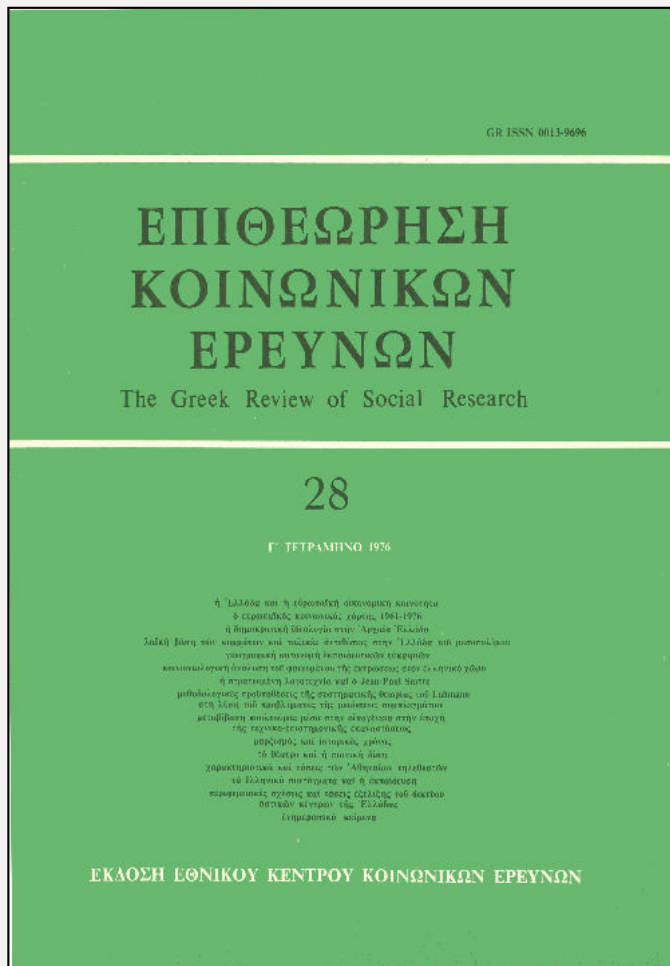

Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών

Τομ. 28, 1976

Μαρξισμός και ιστορικός χρόνος

Τσάτσου Μαρία

<https://doi.org/10.12681/grsr.354>

Copyright © 1976 Μαρία Τσάτσου

To cite this article:

Τσάτσου, Μ. (1976). Μαρξισμός και ιστορικός χρόνος. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 28(28), 309-316.
doi:<https://doi.org/10.12681/grsr.354>

μαρξισμός καὶ ἱστορικὸς χρόνος

τῆς
Μαρίας Τσάτσου

Κοινωνιολόγου

Μαρξισμός *εἶναι* ἡ ἱστορία. Ἡ δημιουργία τῆς ἱστορίας μέσ' ἀπὸ τῆ συνειδητῆ ἐπαναστατικῆς πράξης τῶν λαῶν. Μαρξισμός *εἶναι* ἡ ἱστορία ὄχι μόνο ἀπ' τὴ στιγμή πού τὰ τείχη τῆς κοινωνικῆς προϋστορίας γκρεμίζονται μέ τὸ συγκεκριμένο καὶ ἱστορικό φανέρωμα τοῦ σοσιαλισμοῦ, ἀλλὰ κι ἀπ' τὴ στιγμή πού θεμελιώνεται ἕνας καινούργιος τρόπος γιὰ νὰ συλλαβίσει κανεὶς ξανά τὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας. Δὲν *εἶναι* τόσο τὰ λογικά αὐτονόητα πλαίσια τοῦ Μαρξισμοῦ σὲ κάποια στιγμή τῆς ἱστορίας πού *εἶναι* ἱστορικά σημαίνοντα, ὅσο τὸ γεγονός ὅτι αὐτὰ τὰ ὅρια σπᾶνε. Ξεπερνώντας τὸ ἱστορικά σύγχρονο, μέσα στὸ Μαρξισμό ἀπελευθερώνεται ἡ χαμένη ἱστορικὴ ἐνέργεια τῆς ἱστορίας. Ὁλόκληρη ἡ ἱστορία ἀρχίζει νὰ ὑπάρχει στὸ βαθμὸ καὶ στὸ εἶδος τῆς συνειδητῆς ἀνθρώπινης ἱστορικῆς πράξης, σὰν ἔργο συγκεκριμένων ἀνθρώπων μέσα σὲ δομικὲς σχέσεις ἱκανὲς κάποτε νὰ καθοριστοῦν καὶ νὰ ἐρμηνευτοῦν. Ὡστε αὐτὸ πού φωνάζει ἡ παρούσα ἱστορικὴ στιγμή γίνεται ψιθυρὸς τοῦ παρελθόντος καὶ συνομιλία μέ τὸ μελλοντικό. Αὐτὸ τὸ ξεπέρασμα *εἶναι* πού κάνει τὸ Μαρξισμό νὰ *εἶναι* ἢ νὰ *εἶναι* ξανά ἡ ἱστορία, αὐτὴ ἡ αὐτοανάδυση τῆς ἱστορίας πού ἦταν γράμμα νεκρὸ σὲ μὴ Μαρξιστικὲς ἱστορικὲς ἐρμηνεῖες.

Ἀπ' τὴ μιὰ λοιπὸν ὁ Μαρξισμός *εἶναι* ἱστορία μέ τὴν ἐννοια τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ἱστορικῆς πράξης πού ἡ ἴδια διαμορφώνει τὸ ἱστορικὸ προτσές. Ἀπ' τὴν ἄλλη *κάνει* ἱστορία, δημιουργώντας ξανά τὸ ἱστορικὸ παρελθὸν μέσ' ἀπὸ τὴν ἀνάλυση καὶ τὴν ἐρμηνεία του. Ἐρμηνεία, πού μᾶς ἀποκαλύπτεται μέσ' ἀπὸ τὶς ἰδιαιτέρους κάθε φορὰ μορφές τῆς πάλης τῶν τάξεων μέσα στοὺς διάφορους κοινωνικοὺς σχηματισμούς. Δὲν νοεῖται συγκεκριμένη Μαρξιστικὴ—καὶ ἄρα ἐπαναστατικὴ—ἱστορικὴ πράξη πού νὰ μὴ στηρίζεται σὲ μιὰ ὀρισμένη ἀντίληψη τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης τῆς κοινωνίας, ἄρα κάποια θεωρία τῆς ἱστορίας, καὶ σ' ὀρισμένες θεμελιακὲς ἀρχές ἢ ἐπιστημολογικὲς θέσεις πού νὰ στηρίζουν τὴ θεωρία αὐτή. Ἔτσι καὶ οἱ δύο ὄψεις τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου στὸ Μαρξισμό ἔχουν τὴν ἴδια βαρύτητα: ἡ μιὰ σὰν κοινωνικοπολιτικὴ πράξη ἐφαρμογῆς τῆς Μαρξιστικῆς θεωρίας τῆς ἱστορίας, ἡ ἄλλη σὰν ἐπιστημονικὴ πρακτικὴ ἐρμηνείας τῆς ἱστορίας πάνω σὲ ἐπιστημολογικὲς θέσεις τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμου.

Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ τῆς ἀδιάσπαστης δυαδικότητας ἄλλωστε *εἶναι* πού συνιστᾷ τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς Μαρξιστικῆς θεωρίας ἀπέναντι σ' ἄλλες θεωρίες ἢ συστήματα ἰδεῶν: ἡ ἐνότητα θεωρίας καὶ πράξης καὶ ἡ ἀλληλόδρασή τους. Γιατὶ ἐδῶ ἡ πράξη δὲν *εἶναι* ἀπλᾶ πεδίο ἀόριστης δυνατότητας ἐφαρμογῆς ἢ προέκτασης τῆς θεωρίας, ἀλλὰ αὐτόνομη ἐνέργεια μέ δικούς της κανόνες. Καὶ ἀκριβῶς γι' αὐτὸ ἔχει σημασία νὰ γίνῃ σωστὰ ἡ σύλληψη τῆς οὐσιαστικῆς αὐτῆς σχέσης: μιὰ παρανόηση

μοιραῖα ὁδηγεῖ ἢ ὁδηγεῖται (αὐτό, μόνο μιᾷ ἀνάλυση συγκεκριμένων ἱστορικῶν στιγμῶν θὰ μπορούσε νὰ τὸ δείξει) σὲ ἀντιφατικές κι ἀλληλοαναιρούμενες πολιτικές θέσεις.

Τὸ πρόβλημα λοιπὸν τῆς ἔννοιας τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου στὸ Μαρξισμό, δὲν εἶναι φιλοσοφικὸ πρόβλημα παρὰ στὸ βαθμὸ πὺ εἶναι λειτουργικὸ γιὰ τὴν ἐπαναστατικὴ σκέψη, μὲ τὴ σημασία ἀκριβῶς πὺ δίνει ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ στὴν ἄρνηση τῆς παραδοσιακῆς φιλοσοφίας, ὅταν λέει στὴν XI θέση στὸν Φόυερπαχ: «ὡς τώρα οἱ φιλόσοφοι ἐρμήνευαν τὸν κόσμο μὲ διάφορους τρόπους—τὸ ζήτημα ὅμως εἶναι νὰ τὸν ἀλλάξουμε». Οὔτε εἶναι πρόβλημα πὺ μπορεῖ νὰ λυθεῖ ἀποκλειστικὰ μέσα στὸ χῶρο τῆς Μαρξιστικῆς ἐπιστῆμης σὰν ἐσωτερικὴ ὑπόθεση τῆς ἰδιαίτερης λογικῆς πὺ διέπει τὸ χῶρο τῆς προβληματικῆς τῆς. Εἶναι καθαρά ἓνα πολιτικὸ πρόβλημα, ἀκριβῶς γιατί στὸ Μαρξισμό μιᾷ θεωρητικῇ ἐκλογῇ εἶναι πρᾶγμα ταυτόσημο μὲ τὴν ἐκλογὴ ὁρισμένης πολιτικῆς ταχτικῆς. Γι' αὐτὸ θὰ πρέπει οἱ διάφορες θεωρητικὲς θέσεις νὰ ἀξιολογηθοῦν στὸ φῶς ὅχι τῆς φιλοσοφικῆς ἢ ἐπιστημονικῆς τους ἀξίας γενικὰ, ἀλλὰ σὰν προσπάθειες συνακόλουθης ἐφαρμογῆς τῆς Μαρξιστικῆς θεωρίας στὴν πολιτικὴ πράξη.

Τὸ πρόβλημα λοιπὸν εἶναι: ὑπάρχει στὸ Μαρξισμό μιᾷ θεωρία τῆς ἱστορίας καὶ μιᾷ φιλοσοφία; Καὶ πῶς συμβιβάζεται ἡ θέση αὐτὴ μὲ τὴ θέση ὅτι ὁ Μαρξισμός εἶναι ἐπιστῆμη; Ἐχουμε δηλαδὴ ὑποθετικὰ μιᾷ ἐπιστημονικὴ ὀπτικὴ πὺ ἐξασφαλίζει ἐπιστημονικὴ ἐγκυρότητα, ἄρα ἀλήθεια καὶ ἰδεολογικο-πολιτικὴ νομιμότητα, καὶ μιᾷ ἀντιεπιστημονικῇ ὀπτικῇ πὺ παραποιεῖ τὴν ἀλήθεια, ἄρα δὲν νομιμοποιεῖ τίς ἰδεολογικο-πολιτικὲς τῆς βάσεις, καὶ κατὰ συνέπεια τὴν ἐπαναστατικὴ ταχτικὴ πὺ προτείνει. Κατὰ τὴν ἔννοια αὐτὴ λοιπὸν, γίνεται φανερό γιατί τὸ πρόβλημα εἶναι πολιτικὸ. Προσπάθεια οὐδετεροποίησής του μὲ τὸ πρόσχημα τῆς ἐπιστημονικῆς ἀντικειμενικότητας, θὰ σήμαινε αὐτόματα ἔξοδο ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς Μαρξιστικῆς προβληματικῆς, καὶ ἀστικοποίηση τοῦ θέματος, πὺ ἤδη προδίδει ἀστικές, ἄρα ἀντίπαλες, πολιτικὲς θέσεις. Ὁ τρόπος πὺ συνδέεται τὸ θέμα αὐτὸ μὲ τὴ λειτουργία τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου μέσα στὸ Μαρξιστικὸ σύστημα ἰδεῶν, εἶναι τὸ σημειο-κλειδὶ ὅπου σμίγουν ἡ θεωρία καὶ ἡ πολιτικὴ πράξη μέσα στὸ Μαρξισμό, μὲ τίς ἐπιστημολογικὲς ἀρχὲς πὺ προκαθορίζουν γενικὰ τὸ status φιλοσοφίας καὶ ἐπιστῆμης, σύμφωνα μὲ τὸν παραδεγμένο τρόπο φιλοσοφικῆς ἔρευνας.

Διαμορφώνεται ἔτσι ἡ ἀκόλουθη ἐρμηνεία τοῦ Μαρξισμοῦ: ἂν ὁ Μαρξισμός εἶναι μιᾷ φιλοσοφία ἢ μιᾷ θεωρία τῆς ἱστορίας, σημαίνει ὅτι δέχεται μιᾷ τελεολογία τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης μὲ ὑπερβατικὸ χαρακτήρα. Ἡ ἱστορία γίνεται τότε μιᾷ

κατηγορία οὐσίας, ἓνα λογικὸ ἐννοιολογικὸ κατασκεῦασμα πὺ ὁδηγεῖ σὲ κάποια μεταφυσικὴ τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι. Ἐχουμε δηλαδὴ μιᾷ ἱστορικιστικῇ-ιδεαλιστικῇ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας ὅπως στὸν Χέγκελ, ἡ ὁποία ὑπάγει τὸ συγκεκριμένο ἱστορικὸ γίνεσθαι σὲ μιᾷ ἀφηρημένη ἀπόλυτα οὐσία: ἡ ἀληθινὴ ἱστορία ἀποστεῶνεται σὲ κάποιο πνεῦμα ἢ νόημα τῆς ἱστορίας. Ἐπακολουθεῖ ἡ σύμπτυξη τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου σ' ἓνα συνεχὲς φάσμα, ἓνα continuum, ὅπου μέλλον, παρὸν καὶ παρελθὸν εἶναι «στιγμές» στὴ διαδρομὴ π.χ. τοῦ πνεύματος πρὸς τὴν αὐτοολοκλήρωση καὶ τὸ αὐτοξεπέρασμά του (ὅπως στὸν Χέγκελ) ἢ σὲ μιᾷ θεωρία τῆς ἀνακύκλησης (Vico) ἢ τῆς γέννησης καὶ τῆς φθορᾶς τῶν πολιτισμῶν (Spengler). Εἶναι τώρα αὐτονόητο ὅτι τὸ ἱστορικὸ καὶ πολιτικὸ μῆνυμα μιᾶς τέτοιας ἱστορικιστικῆς ἱστορικῆς γνώμης θὰ ἦταν ἡ μοιρολατρία (φαταλισμός) καὶ ἡ ἐπόμενη ἄρνηση κάθε ἀγωνιστικῆς πολιτικῆς πράξης. Τοῦτο εἶναι τὸ πρῶτο σκέλος τοῦ ἱστορικιστικοῦ διαβάσματος τοῦ Μαρξισμοῦ. Τὸ ἄλλο ἀφορᾷ τὸν ἀνθρωπισμό: νὰ βλέπεται δηλαδὴ ἡ ἱστορία σὰν τὸ ἱστορικὸ τῆς ἐξέλιξης τοῦ ὄντος ἢ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων τῶν ἀτόμων. Ἔτσι ὁδηγοῦμαστε σὲ μιᾷ ἰδεολογία τοῦ ὄντος, μιᾷ ὄντολογία, καὶ μιᾷ ἐξατομίκευση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, ἀφοῦ ὑποθέτουμε ὅτι μπορεῖ νὰ μελετηθοῦν στὸ ἐπίπεδο τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπινων σχέσεων. Ἐπόμενο εἶναι, σὰν πολιτικὴ συνέπεια τῆς θέσης αὐτῆς, νὰ συγχέεται ὁ Μαρξισμός μὲ κάποιο ἀνθρωπιστικὸ δόγμα (τὸν οὐτοπιστικὸ σοσιαλισμὸ ἢ τὴν ὑπαρξιστικὴ φιλοσοφία), ὅποτε ἡ συγκεκριμένη ἐπαναστατικὴ πολιτικὴ πράξη δὲν ἔχει νόημα. Ἀκολουθώντας αὐτὴ τὴ γραμμὴ σκέψης δὲν μπορεῖ νὰ περιμένει κανεὶς ὅτι ἡ κοινωνικὴ ἐξέγερση τῶν μαζῶν θὰ λύσει τὸ ὄντολογικὸ πρόβλημα ἢ ὅτι ἡ πολιτικὴ πράξη θὰ συντελέσει ἀποφασιστικὰ στὴ μεταβολὴ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων πὺ ὑπάρχουν. Ἔτσι ἡ ἱστορικὴ ἀλλαγὴ ξαναγίνεται ἐξάρτημα τῆς τροχιάς τῶν ἀτόμων, καὶ κύριος συντελεστὴς τῆς θεωρεῖται ἡ ὑποκειμενικὴ διάθεση ἢ θέληση, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ διερεύνηση τοῦ πραγματικοῦ «εἶναι» τοῦ ἀτόμου. Καὶ πάλι καταλήγουμε σὲ μιᾷ τελείως ἰδεαλιστικῇ ἀντίληψη, μιᾷ παραχάραξη τοῦ Μαρξισμοῦ πὺ δὲν μόνον δὲν εἶναι θεωρητικὰ βάσιμη, ἀλλὰ κυρίως ἀφοπλίζει τὴ Μαρξιστικὴ θεωρία ἀπὸ τὸ ἐπαναστατικὸ τῆς δυναμικὸ.

Ἄν λοιπὸν θέλουμε νὰ πιστεύουμε πῶς ὁ Μαρξισμός περιέχει μιᾷ φιλοσοφία ἢ μιᾷ θεωρία τῆς ἱστορίας, θὰ πρέπει νὰ ἐξηγήσουμε κατὰ τί διαφέρει ἀπὸ ἄλλες θεωρίες τῆς ἱστορίας. Καὶ πρῶτα-πρῶτα τί εἶναι μιᾷ θεωρία τῆς ἱστορίας; Ὅπως ἐξηγεῖ ὁ Althusser: «γιὰ νὰ βροῦμε τὸ μυστικὸ τῆς σύλληψης τῆς ἱστορίας μέσα στὸ ὁποῖο γίνεται ἀντικείμενο σκέψης τὸ «γίνεσθαι» μιᾶς κοινωνικῆς ὁλότητας, πρέπει νὰ ζητήσουμε μὲ συνέπεια τὴ

δομή αυτής της κοινωνικής ολότητας».¹ Άρα οι θεωρίες της ιστορίας δεν είναι φυσικές κι αυτόνομες δημιουργίες του ανθρώπινου μυαλού, αλλά κοινωνικά έργα που υπάρχουν μέσα σ' όρισμένο τόπο και χρόνο, μέσα σ' όρισμένα συστήματα παραγωγής. Και βέβαια αυτό σημαίνει ότι όσο αυτόνομιζόμενες διανοητικές διεργασίες κι αν φαίνονται, τελικά μετέχουν του έποικοδομήματος του κοινωνικού σχηματισμού στον όποιον ανήκουν. Δηλαδή, τουλάχιστο στη γενεσιουργό φάση τους έχουν απολογητικό και, σ' ευρύτερη έννοια, ταξικό χαρακτήρα. Έπομένως ο ιστορικός χρόνος των διαφόρων θεωριών της ιστορίας είναι και ο ιστορικός χρόνος της οικονομικής-ταξικής τους βάσης, αντίθετα από τον ισχυρισμό του Althusser ο οποίος φτάνοντας την ιδέα της αυτόνομίας ως τὰ άκρα μιλάει για «σχετική αυτόνομία και πολλαπλότητα ιστορικών χρόνων στα διάφορα επίπεδα της υπερδομής».² Δεχόμενοι λοιπόν ότι οι θεωρίες για τὸ ιστορικό γίνεσθαι έχουν ταξικό και ιδεολογικό—με την έννοια της απολογίας—χαρακτήρα, αντιλαμβανόμαστε ότι σὲ τελική ανάλυση συμμετέχουν στὸ οικονομικό παιχνίδι με τὴν προσπάθειά τους νὰ παραστήσουν «φυσικό» κι «αὐτόνομο» ἕνα σύστημα ἢ μιὰ τάξη πραγμάτων πὸν κάθε ἄλλο παρὰ τέτοια εἶναι. Οἱ ιστορικοί τους χαρακτήρας λοιπὸν πραγματοποιεῖ μιὰ μετάθεση στὸ μεταφυσικό πεδίο συγκεκριμένων προβλημάτων, ἐνῶ ἡ ἠθική ἱκανοποίηση δικαίων αἰτημάτων προβάλλει σὰν οὐτοπική ἢ χάνεται σὲ κάποιο ἄριστο «κλήρωμα» τῆς οὐσίας τῆς ιστορίας.

Οἱ ιστορικοί χρόνος στὶς ιδεαλιστικές θεωρίες τῆς ιστορίας λειτουργεῖ μονοδιάστατα. Ὑπάρχει διαχρονικά σὲ ἀναφορά μὲ κάποιο σημεῖο στὸ χρόνο. Ἀποκολλᾶται ἀπὸ τὸ σύγχρονο, τὸ ιστορικά δεδομένο, γιατί αὐτὸς ἀκριβῶς εἶναι ὁ στόχος του: νὰ ξεπεράσει τὸ παρὸν διαλύοντάς το σ' ἕνα παρελθόν και σ' ἕνα μέλλον πὸν κι αὐτὰ ὑπάρχουν ἔξω ἀπὸ κάθε συγκεκριμένη ἀνθρώπινη γνώση. Ἡ ἀνθρώπινη ἱστορία ἀνήκει σ' ἕνα ὄν, μιὰ ἰδέα, μιὰ οὐσία, πὸν εἶναι κτήματα τῆς Ἀνθρωπότητας, ὑπάρχουν στὸν καθένα, και ἄρα σὲ κανένα. Μὲ τὴ λογική αὐτὴ φτάνει τὸ νομοτελειακὸ ιδεαλιστικὸ σχῆμα τοῦ Χέγκελ ν' ἀποδέχεται τὸ στυγνὸ πρῶτο σικὸ κατεστημένο και νὰ ὀδηγεῖ σ' ἀδιέξοδο τὴν ἔρευνα γιὰ γνώση και ἀλλαγὴ. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ ιστορικός λόγος εἶναι κυρίως φιλοσοφικός λόγος, και πρέπει νὰ μιλάμε γιὰ μιὰ προϊστορία τῆς ἐπιστήμης τῆς ιστορίας, ἀφοῦ ἐπιστημολογικὲς προϋποθέσεις τῆς ιστορικής ἐρμηνείας γίνονται συγκεκριμένες παραδοσιακὲς θέσεις τῆς φιλοσοφίας, κι ἀφοῦ στὸ στάδιο αὐτὸ δὲν εἶναι κὰν ξεκαθαρισμένο τὸ ἀντικείμενο τῆς ιστορικής ἀνάλυσης: ἡ ἱστορία

προεκτείνει μιὰ μεταφυσική ὄντολογία ἢ παίζει ἀποδεικτικὸ ρόλο σ' ὀρισμένες φιλοσοφικὲς γνωσιολογικὲς θέσεις. Αὐτὸ δὲν σημαίνει πὸς ἐξελικτικά θεωρία τῆς ἱστορίας και φιλοσοφία ταυτίζονται. Εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσει κανεῖς ὅτι εἶναι σχετικὰ αὐτόνομα ἐπίπεδα θεωρητικῆς πρακτικῆς. Ὅμως, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ τους σὰν μέρη τῆς υπερδομῆς στοὺς διάφορους κοινωνικοὺς σχηματισμοὺς, ἐξελίσσονται και σὰν βίοι παράλληλοι και ἀλληλοεπιδροῦν.

Μὲ βάση λοιπὸν αὐτὸ πὸν ὡς τώρα ἔχει ἐννοηθεῖ μὲ τὸν ὄρο θεωρία τῆς ἱστορίας, εἶναι εὐκόλο νὰ ἐκτιμήσει κανεῖς τὴν πολεμικὴ πὸν μπορεῖ νὰ προκαλέσει ἕνας ισχυρισμὸς ὅτι ὁ Μαρξισμὸς εἶναι μιὰ θεωρία τῆς ἱστορίας και ὡς ἕνα σημεῖο μιὰ φιλοσοφικὴ προδιάθεση, ἂν ὄχι συγκροτημένο φιλοσοφικὸ σύστημα. Ὁ κίνδυνος τοῦ ἰδεαλισμοῦ και τοῦ ιστορικισμοῦ δὲν ἐξορκίζεται εὐκόλα μὲ τὴ διαβεβαίωση πὸς ὁ Μαρξισμὸς διαφέρει ἀπὸ τὶς ἄλλες θεωρίες τῆς ἱστορίας. Ἡ ἀνεστραμμένη διαλεκτικὴ τῆς ἱστορίας τοῦ Χέγκελ εἶναι μιὰ ἀρκετὰ φοβερὴ προοπτικὴ γιὰ τοὺς θεωρητικοὺς Μαρξιστές. Ἀλλά, παρ' ὅλ' αὐτὰ, ὁ Γκράμσι δονομάζει τὸ Μαρξισμὸ «φιλοσοφία τῆς πράξης» και ὁ Λουκάς «προλεταριακὴ φιλοσοφία», ἐνῶ ὁ Ἀλτουσερ ὀχρωμένους πίσω ἀπὸ τὸν στεγανὸ διαχωρισμὸ τῆς ἐπιστημολογικῆς τομῆς δέχεται πὸς εἶναι «θεωρία τῆς ἱστορίας» μὲ τὴν έννοια τῆς ιστορικής διαδοχῆς τῶν κοινωνικῶν δομῶν, χωρὶς ὅμως νὰ κατονομάζει ποτὲ τὴν κινητήρια δύναμη πὸν εἶναι καθοριστικὴ μέσα σ' αὐτὸ πὸν λέμε δομὴ.

Τελικά λοιπὸν εἶναι κανεῖς ὀποχρεωμένος νὰ ξαναγυρίσει στὴν ἀρχικὴ του ἐρώτηση: μπορεῖ μιὰ θεωρία τῆς ἱστορίας νὰ εἶναι ἱστορικά ἐναργὴς πρὸς τὸν ἱστορικὸ χρόνο τὸν ὅποιον διανύει και ταυτόχρονα νὰ δίνει μιὰ γενικὴ ἐρμηνεία τοῦ ιστορικοῦ γίνεσθαι, ἄρα νὰ ὑπάρχει διαχρονικά; Ποιὰ ἐγγύηση ὑπάρχει ὅτι μιὰ φιλοσοφία τῆς πράξης δὲν εἶναι μιὰ ἰδεαλιστικὴ—και μάλιστα ἐσσευσιαλιστικὴ—ιστορικὴ ἐρμηνεία, ὅπου ἡ «πράξη» θὰ παίζει κάποτε τὸ ρόλο ἀπόλυτης κατηγορίας, ἢ ὅτι ἀντὶ γιὰ φιλοσοφία θὰ ἔχουμε ἕνα φιλοσοφικὸ παιχνίδι γιὰ λόγους πραχτικούς, πὸν εὐκόλα θὰ σηκώσει ὅ,τι βάρη τοῦ φορτώσει κανεῖς; Ὑστερα, ἂν και ὁ ὄρος «προλεταριακὴ φιλοσοφία» εἶναι τουλάχιστον ἱστορικά σωστός, εἶναι δυνατό νὰ καθοριστῇ μιὰ φιλοσοφία ἀπὸ τὸ φορέα τῆς; Ἡ αὐτοσυνείδηση τῆς ἐργατικῆς τάξης πὸν ἔχει ἀναπτύξει διεξοδικὰ ὁ Λουκάς δὲν ταυτίζεται μ' ἕνα ἀπλὸ ἐπαναστατικὸ ὀρμέφυτο. Καὶ τότε προκύπτει ἡ ἀνάγκη νὰ μιλήσει κανεῖς γιὰ εἰσαγωγὴ τῆς φιλοσοφίας στὸ χῶρο τοῦ προλεταριάτου, και ὄχι ἀντίστροφα, ἂν θέλει νὰ γνωρίσει τὸ περιεχόμενο τῆς ἐρευνᾶς τῆς. Ἡ προσήλωση πάλι στὴν ἐνότητα τῆς δομῆς μὲ τοὺς διάφορους συσχετισμοὺς τῶν πάντα σχετικὰ αὐτόνομων ἐπιπέδων τῆς, ἰσορροπεῖ και

1. Althusser: *Lire le Capital*, Tome I, σελ. 120, Maspéro, 1973.

2. Althusser: *Lire le Capital*, Tome I, σελ. 124-25, Maspéro, 1973.

σχεδὸν ἱκανοποιεῖ πολλὰ ἐρωτήματα, καταργεῖ ὁμῶς τὸν ζωτικὰ ἀπαραίτητο παράγοντα τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμοῦ: ἔχουμε διαλεκτική σχέση χωρὶς ὕλισμό. Γιατὶ πιά σ' ἓνα τέτοιο ἐπίπεδο ἀφαίρεσης, «δομὴ» δὲν εἶναι παρὰ κάτι καταχρηστικό καὶ συμβολικά ὕλικό.

Μὲ τίς τρεῖς αὐτὲς ἐκδοχὰς ξεπεράσματος τοῦ προβλήματος αὐτοῦ, ἴσως τοῦ πιὸ σημαντικοῦ καὶ δύσκολου στὴ Μαρξιστική θεωρία, συνδέονται καὶ ἀντίστοιχα πολιτικά σχήματα ἐφαρμογῆς του. Γενικά πρέπει κανεὶς ἐδῶ νὰ υἱοθετήσῃ μιὰ προοπτική ποὺ νὰ θεμελιώνεται στὴ βάση τῆς ἐνότητος θεωρίας καὶ πράξης μέσα στὴ Μαρξιστική θεωρία καὶ πολιτική σκέψη. Ἐτσι στὴν προσπάθεια κατανόησης τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης τῆς ἐρμηνείας τοῦ Μαρξισμού, ἡ διαλεκτική σχέση κοινωνικοπολιτικῆς ἱστορίας καὶ θεωρίας πρέπει νὰ ἐπεκτείνεται στὴ διαλεκτική σχέση ἰδεολογίας καὶ πολιτικοῦ κόμματος. Ἐπειδὴ τὸ θέμα τῆς συνέπειας στὶς ἀρχὲς τοῦ Μαρξισμού εἶναι ἐξαιρετικά πολὺπλοκο, χρειάζεται προσοχή στὴ χρήση ὧρων ὅπως ρεφορμισμός, ρελατιβισμός κλπ. Ἐδῶ ὁμῶς βρίσκεται ἡ ζωντανὴ διάσταση τοῦ προβλήματος τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου: στὸ εἶδος καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ συσχετισμοῦ ποὺ θὰ προκύψει σὲ μιὰ δοσμένη ἱστορικὴ στιγμή ἀνάμεσα στὴν ἐπαναστατικὴ ταξικὴ δράση τοῦ προλεταριάτου καὶ τίς ἀνασχετικές δυνάμεις ποὺ ὑπάρχουν μέσα σ' ἓνα δοσμένο παραγωγικὸ σύστημα. Ἀναγκαστικά ἡ γενίκευση τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι, ἡ νομοτέλεια ποὺ ὑπάρχει καὶ ποὺ λειτουργεῖ σὰν δράμα, ὑπόκειται σὲ μιὰ σμίλευση ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ προβλεφτεῖ, ἀφοῦ εἶναι ἔργο πολλῶν συντελεστῶν, μπορεῖ ὁμῶς νὰ κατανοηθεῖ ὑστερώτερα, ἀφοῦ προσδιορίσουμε καὶ τὸ ρόλο ποὺ παίζει τὸ κόμμα κάθε φορὰ στὴ διαμόρφωση τῆς ἐπαναστατικῆς ἰδεολογίας μέσα ἀπὸ τὸν ὄγκο τῆς ἐπαναστατικῆς θεωρίας.

Στὴν περίπτωσιν τοῦ Γκράμσι, ἡ φιλοσοφία τῆς πράξης ξεκινάει σὰν ἀντίδραση στὸν οἰκονομισμό τῆς Β' Διεθνούς. Τοποθετεῖ τὴν ἐπαναστατικὴ λαϊκὴ πράξη στὸ ἐπίκεντρο σύμφωνα μὲ τὸ αὐθορμητιστικὸ βολонταριστικὸ πνεῦμα τῆς Ρόζας Λούξεμπουργκ, καὶ ἀκόμη τοῦ 1905. Ἡ ἴδια ἐρμηνεία βλέπουμε νὰ καταλήγῃ, στὴ δεκαετία 50-60, σὲ μιὰ στεγνὴ ἰδεολογικὴ κομματικοποίηση ποὺ δίνει τὸ χρίσμα τῆς νομιμότητος σὲ κάθε πολιτικὸ ἔλιγμό τοῦ κόμματος. Κι αὐτό, γιατί ἡ φιλοσοφία τῆς πράξης, ἀφήνοντας τὴ φιλοσοφία καὶ μπαίνοντας στὴν ἰδεολογία μέσα ἀπὸ τὴν κομματικὴ σταλινοποίηση καὶ τὸ μονοπώλιο τῆς Μαρξιστικῆς ὀρθοδοξίας, γνωρίζει μιὰ μόνον «πράξη»: τὴν «πράξη» τοῦ κόμματος καὶ τὸν πολιτικὸ ἀγῶνα του. Καὶ ἡ αὐτοσυνείδηση τῆς ἐργατικῆς τάξης τοῦ Λουκάτς τὰ ἴδια ἱστορικὰ κίνητρα ἔχει: τὴν ἀποφυγὴ ἐνὸς στενὰ ματεριαλιστικοῦ πνεύματος—ποὺ στὴν ἀκραία μορφὴ του ἀγγίζει τὸν οἰκονομισμό—καὶ τὴν προ-

βολὴ τῆς κριτικῆς ταξικῆς συνείδησης τοῦ προλεταριάτου, ἔξω ἀπὸ τὰ καθοριστικὰ ὅρια ἐνὸς κόμματος ποὺ μὲ τελείως γιαντρινιστικὴ νοοτροπία θέλει νὰ ἔχει τὴν ἀποκλειστικότητα διαμόρφωσης τῆς συνείδησης αὐτῆς. Ἐτσι μέσα στὰ ἱστορικὰ πλαίσια τῆς μεταεπαναστατικῆς Οὐγγαρίας (μετὰ τὸ 1919), ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ παίρνει ὑπερεπαναστατικὸ τόνο, γιὰ νὰ πέσει ὅπως ἦταν φυσικὸ στὸ ἄλλο ἄκρο μετὰ τὸ δεῦτερο παγκόσμιον πόλεμο, κι αὐτὸ ὄχι μόνον γιὰ τοὺς σοβιετικούς Μαρξιστές. Δὲν εἶναι μιὰ τρομακτικὴ σὲ συνέπειες ἐλάττωσις τοῦ ἐπαναστατικοῦ δυναμισμοῦ τοῦ Μαρξισμού νὰ ἐκλαμβάνεται τὸ ἴσως συμπτωματικόν, ἴσως τυχαῖον, σὰν ὁ κύριος δείκτης ἐπαναστατικότητος; Ἄν ὑποθεθεῖ πῶς ἡ διαλεκτικὰ μορφοποιημένη συνείδηση τῆς ἐργατικῆς τάξης καθορίζει αὐτόματα τὸ κίνημα, δὲν οδηγούμαστε ἔτσι σ' ἓναν χωρὶς προηγούμενον φαταλισμό; Εἶναι ἄραγε δοσμένη αὐτὴ ἡ συνείδηση, ἀλλὰ, κι ἂν εἶναι, ἡ ἱστορία τῆς συμπίπτει ἀπόλυτα μὲ τὴν ἱστορία τοῦ Μαρξιστικοῦ κινήματος; Ἐτσι, ἀντὶ γιὰ τὸν οἰκονομισμό τοῦ κόμματος ἔχουμε τὸν «οἰκονομισμό» τῆς ἐργατικῆς συνείδησης. Ἀντὶ νὰ ξεπεράσουμε τὸ πρόβλημα, τὸ μεταθέτουμε σὲ κάτι τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὴ φύση του δεσμεύεται ἀπὸ μιὰ συγκεκριμένη ἱστορικότητα.

Ὁ Ἀλτουσέρ ξεκινάει τὴν ἐρμηνεία του μὲ τὴν ἀπόφαση νὰ διαχωρήσῃ ἀπόλυτα τὸ πρῶτον φιλοσοφικὸ-χεγγελιανὸ ἀπὸ τὸ μεταγενέστερον οἰκονομικὸ-ἐπιστημονικὸ ἔργο τοῦ Μάρξ, εἰσάγοντας τὴν ἔννοια τῆς «ἐπιστημολογικῆς τομῆς» παρμένη ἀπὸ τὸν Gaston Bachelard: ἡ προβληματικὴ τῆς πρώτης φάσης τοῦ Μαρξιστικοῦ ἔργου διαχωρίζεται πλήρως ἀπὸ τὴν προβληματικὴ τῆς δευτέρας φάσης. Ἡ πρώτη φάσις θεωρεῖται «ἰδεολογικὴ» μὲ τὴν ἔννοια ἐνὸς ἀπολογητικοῦ πνευματικοῦ ἔργου ποὺ ἀκόμη ἀπηρεῖ θεσμοποιημένους ἰδεαλιστικὰς θέσεις, ποὺ θεωροῦνται αὐτονόητες μέσα σ' ἓνα δοσμένο σύστημα ἢ ἐπιζοῦν τοῦ συστήματος ἔχοντας κάνει παράδοση στὴ σκέψη. Εἶναι δηλαδὴ ἓνας μύθος ἀπὸ τὸν ὁποῖο βγαίνει ὁ Μάρξ, ὅταν γνωρίσῃ τὰ ἔργα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Σχηματικά οἱ δύο αὐτὲς προβληματικὲς ἀντιστοιχοῦν στὴ σκέψη τοῦ Ἀλτουσέρ στὴ γνωσιολογικὴ διάκρισις «ἀντικείμενου τῆς γνώσεως» καὶ «πραγματικοῦ ἀντικείμενου». Τὸ ἔργο τοῦ «νεαροῦ Μάρξ» εἶναι μὲν πραγματικόν, ἀλλὰ σὰν πραγματικότητα μέσα στὴ σκέψη ὅπου καὶ μόνον εἶναι ἔγκυρον σὰν γνωστικὸ ἀντικείμενον. Ἡ ἀλήθεια του ὁμῶς συντρίβεται μέσα στὴν πραγματικότητα τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας. Ἀντίθετα, τὸ ὄριμον ἔργο τοῦ Μάρξ ξεκόβοντας ἀπὸ τὸν ἰδεαλισμὸ καὶ τὴ μυθολογία εἶναι πραγματικὸ ὡς πρὸς τὴ μετάθεσις τῆς δυνατότητας νὰ συλλάβουμε τὴν ἀλήθεια σ' ἓναν τελείως διαφορετικὸ χῶρο, μιὰ νέα προβληματικὴ. Ἐτσι λοιπὸν ἡ ἐπιστῆμη δὲν ἔχει σχέση μὲ μιὰ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, μὲ μιὰ ἴσως θεωρία τοῦ «ἀποξενω-

μένου και αντικειμενικοποιημένου όντος», με μιὰ τελεολογία τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι. «Ολ' αὐτὰ εἶναι ἰδεαλιστικά προβλήματα πρὸς λύση πού μιὰ ἐπιστημονικὴ διάνοια δὲν θέτει ποτὲ στὸν ἑαυτὸ της. Δὲν εἶναι δυνατό νὰ ταυτιστεῖ τὸ ἐπιστημονικὸ μὲ τὸ ἰδεολογικὸ, τὸ σύγχρονο μὲ τὸ διαχρονικὸ.

Ἄλλὰ αὐτὸ εἶναι μιὰ τεράστια παραδοξολογία. Στὸ *Κεφάλαιο* ἀκριβῶς μιλάει ὁ Μάρξ γιὰ τὸν «οἰκονομικὸ νόμο κίνησης τῆς σύγχρονης κοινωνίας»¹ καὶ γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν οἰκονομικῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν σὰν φυσικοῖστορικὸ προτσές. Καὶ ἂν τονίζει τὴ σημασία τῆς ἀφαίρεσης στὴν ἐπιστημονικὴ δουλειά, εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ πρῶτος τόμος τοῦ *Κεφαλαίου* εἶναι ἀφιερωμένος στὴν ἐκθεση ἐμπειρικῶν στοιχείων πού ρίχνουν φῶς στὴν κατάσταση τοῦ καπιταλισμοῦ στὴν Ἀγγλία, ἅρα τὸ ἰδεολογικὸ καὶ ἐμπειρικὸ στοιχεῖο δὲν παύει νὰ εἶναι παρὸν καὶ σ' ἓνα ἔργο καθαρὰ ἐπιστημονικὸ. Ἐχοντας ἐπίγνωση τῆς ἀντίφασης αὐτῆς καὶ ταυτόχρονα ριγμένος στὴν προσπάθεια ἀποφυγῆς ἱστορικιστικῶν καὶ ἀνθρωπολογικῶν ἀποχρώσεων, ὁ Ἀλτουσέρ κρατᾷ τὴν ἔννοια μιᾶς Μαρξιστικῆς φιλοσοφίας πού ἰσοδυναμεῖ μὲ «μιὰ θεωρία τῆς διαφοροποιητικῆς φύσης καὶ τῆς ἱστορίας τῶν θεωρητικῶν σχηματισμῶν, δηλαδή μὲ μιὰ θεωρία τῆς ἱστορίας τῆς ἐπιστημολογίας».² Ἡ φιλοσοφία αὐτὴ, πού μόνον ὑπαινικτικά δίνεται μέσα στὸ Μαρξισμό (πρέπει νὰ γίνεῖ τὸ ἀντικείμενο ἰδιαίτερης ἐπεξεργασίας), εἶναι γιὰ τὸν Ἀλτουσέρ ταυτόχρονα καὶ μιὰ ἐπιστῆμη τῆς ἱστορίας. Τοῦτο ὅμως σημαίνει ταύτιση τοῦ ἀντικειμένου τῆς γνώσης μὲ τὸ πραγματικὸ ἀντικείμενο (*objet de connaissance* καὶ *objet réel*), πράγμα πού εἶναι ἀντίθετο μὲ τὴν ἐπιστημολογικὴ του θέση. Βλέπει γιὰ τὸν Μαρξισμό σὰ μιὰ φιλοσοφία πού ἡ ἰδιαίτερότητά της καὶ ἡ ἐπιστημολογικὴ της προϋπόθεση συνίσταται στὸ νὰ διακρίνει μέσα στὴν ἴδια της τὴν προβληματικὴ τὴ διαφορὰ ἐπιστῆμης καὶ ἰδεολογίας, καὶ πού λειτουργεῖ ταυτόχρονα σὰν ἐπιστῆμη καὶ ἰδεολογία. Ἀλλὰ ὁ χειρισμὸς αὐτὸς δὲν μπορεῖ νὰ γίνεῖ ἔξω ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς φιλοσοφίας, καὶ μάλιστα μιᾶς φιλοσοφίας μὲ θετικιστικὴ καταγωγή. Γενικά, ἡ τακτοποίηση αὐτὴ εἶναι πολὺ ὀραία γιὰ νὰ εἶναι πιθανή.

Ἄν δὲν θέλει κανεὶς ν' ἀποφύγει μιὰ τελειῶς ἐμπειρικὴ ἔρμηνεία, κάνοντας τὸ Μαρξισμό ἓνα χρονικὸ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου τοῦ καπιταλισμοῦ, κι ἂν θέλει νὰ ἐφαρμόσει μιὰ στοιχειώδη μαρξιστικὴ ἔρμηνεία πάνω στὰ φαινομενικὰ ἀντιφατικά του σημεῖα, πρέπει νὰ παραδεχτεῖ τὰ λεγόμενα τοῦ ἰδιοῦ τοῦ Μάρξ γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ του μεθοδολογία. Ἐπιστῆμη τῆς ἱστορίας χωρὶς πραγματικὸ ἱστορικὰ

ὑποκείμενο, τὴν ἀστικὴ κοινωνία, δὲν εἶναι δυνατή. Ἀλλὰ τὸ ἴδιο ἀδύνατον εἶναι χωρὶς ἔννοιες, πού δὲν εἶναι μεγέθη ἐμπειρικὰ δοσμένα, οὔτε κατοχυρωμένα ἀπὸ τὴν τρέχουσα λογικὴ, ἀλλὰ ἄλλα τοῦ νοῦ, ἀφαιρέσεις, πού βέβαια προϋποθέτουν κάτι. Ἡ μιὰ ἀξιολογικὴ ἱεράρχηση τῶν κοινωνικῶν δομῶν μέσα στὴν ἱστορία ἢ μιὰ θεωρία τῆς κοινωνικῆς δομῆς μὲ βάση πάλι μιὰ ἱεράρχηση τοῦ τί εἶναι σημαντικὸ καὶ τί ὄχι. Τὸ διπλὸ ἀλλὰ φυσικὸ αὐτὸ παιχνίδι τοῦ χρόνου πάνω στὴν παραγωγή τῆς γνώσης εἶναι πού ἀρνεῖται νὰ δεχτεῖ ὁ Ἀλτουσέρ. Κι ἐνῶ στὸ θεωρητικὸ ἐπίπεδο δὲν δίνει ποτὲ μιὰ συγκεκριμένη ἀπάντηση, στὸ ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας μὲ τὴν ὑποτίμηση τοῦ οἰκονομικοῦ παράγοντα-ἀρχῆς καὶ τὴν ἀντικατάστασή του μὲ τὴ «δομή», μετατρέπει τὴν πάλι τῶν τάξεων σὲ πολιτικὸ φαινόμενο πού διεξάγεται σ' ἓνα αὐτόνομο πολιτικὸ ἐπίπεδο. Ἄν ὑποτεθεῖ ὅτι ἔτσι ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸν ἐμπειρισμὸ καὶ τὸν ἰδεαλισμὸ τῶν ἱστορικιστικῶν ἐρμηνειῶν τοῦ Μάρξ (πράγμα πού τελικὰ δὲν γίνεταί), ἀφοπλίζει ὅμως τὸ Μαρξισμό ἀπὸ τὸ ἐπαναστατικὸ του περιεχόμενο κάνοντάς τον ὑπόθεση πολλῶν συντελεστῶν πού ἴσως τελικὰ λίγη σημασία νὰ ἔχουν γιὰ τὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα. Κατορθώνει νὰ ἀποχωρίσει ἔτσι μιὰ Μαρξιστικὴ ἐπιστημονικὴ ἀνάλυση ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ πράξη πού κανονικά πρέπει νὰ τὴν τροφοδοτεῖ, κι αὐτὸ ὄχι μόνο γιὰ λόγους μεθοδολογίας, ἀλλὰ σὰν προῖον τῆς ἴδιας τῆς ἀνάλυσης. Σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα αὐτά, δὲ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἰσχυριστεῖ ὅτι «ἡ κρίση τοῦ καπιταλισμοῦ βρίσκεται ἀκόμη στὰ προστάδιά της».

Περίπου στὸν ἴδιο χῶρο κινεῖται καὶ μιὰ ἄλλη μέθοδος ἔρμηνείας τοῦ Μαρξισμοῦ καὶ ἰδιαίτερα τοῦ ἱστορικοῦ τοῦ χρόνου, πού συνδέεται μὲ τὸ φιλοσοφικὸ ρεῦμα τοῦ λογικοῦ ποζιτιβισμοῦ. Τὸ πρόβλημα εἶναι πάλι τὸ ἴδιο: φιλοσοφία ἢ ἐπιστῆμη, διαλεχτικὸς ὕλισμός ἢ ἱστορικὸς ὕλισμός. Κινούμενοι οἱ ὁδοὶ τῆς ἀπὸ μιὰ θεϊτικὴ πίστη στὴ δυνατότητα τῆς ἐπιστῆμης καὶ τῆς λογικῆς τῆς φτάνουν στὸ σημεῖο νὰ ἀρνοῦνται τὴν ὑπαρξὴ ἱστορικῆς καὶ κοινωνιολογικῆς ἐπιστῆμης: «δὲν ὑπάρχει πραγματικὸ ἀντικείμενο ἱστορία», ἢ ἀντίληψη ὅτι ὑπάρχει μιὰ πραγματικὴ ἱστορία εἶναι προῖον τοῦ ἐμπειρισμοῦ».³ Ἐτσι κάνουν ἓνα βῆμα ἀκόμη πιὸ πέρα ἀπὸ τὸν Ἀλτουσέρ πρὸς τὴν ἀναίρεση τῆς πραγματικότητας τοῦ «πραγματικοῦ ἀντικειμένου»: ὁ Μαρξισμὸς δὲν εἶναι ἐπιστῆμη τῆς ἱστορίας γιατί δὲν ἔχει ἀντικείμενο, καὶ φυσικὰ οὔτε λόγος νὰ γίνεταί γιὰ θεωρία τῆς ἱστορίας ἢ φιλοσοφία. Τί εἶναι τότε ὁ Μαρξισμός; Ἐνα σύστημα ἔννοιῶν, μιὰ μέθοδος γιὰ ἀνάλυση, μιὰ θεωρία. Ὑπάρχουν γενικὲς ἔννοιες πού γεννοῦν δευτερεύουσες ἔννοιες, πάντα στὸ χῶρο τῆς ἀφαίρεσης. «Οἱ ἔννοιες δημιουρ-

1. Marx: *Critique of the Political Economy*, σελ. 425, Pelican Edition.

2. Althusser: *Pour Marx*, σελ. 39 (Pelican Ed.).

3. Hirst and Hindess: *Pre-Capitalist Modes of Production*, σελ. 317 (Routledge and Kegan Paul).

γούνται καὶ ὑπάρχουν μέσα στὴ γνώση. Δὲν ἐλαττώνονται οὔτε ἐξάγονται ἀπὸ ὁποιοδήποτε συνδυασμό, ἴσοσμένων, ἄληθινῶν συνθηκῶν.»¹ Ἡ ἐπεξεργασία τῶν ἔννοιῶν ἐπιβεβαιώνεται ἢ διαψεύδεται ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ τους συνοχὴ καὶ τὴ συνέπειά τους μέσα στὴν ἰδιαίτερη προβληματικὴ τῆς Μαρξιστικῆς θεωρίας. Καμμιὰ ἀναφορὰ σὲ δοσμένες καταστάσεις δὲν μπορεῖ νὰ τίς ἀξιολογήσει: τὰ γεγονότα δὲν δίνονται, κατασκευάζονται μέσ' ἀπὸ θεωρητικὲς πρακτικὲς τοῦ νοῦ. Ἡ χρονικότητα ὅμως ποὺ τονίζει ὁ Μάρξ δὲ μπορεῖ νὰ ἐγκαταλειφθεῖ ἔτσι εὐκολά. Γίνεται ἀποδεκτὸ ὅτι: «ὁ κοινωνικὸς σχηματισμὸς πρέπει νὰ ἀναλυθεῖ σὲ ἀναφορὰ πρὸς μιὰ καθορισμένη ὕλική αἰτιότητα, ὅπου ἀληθινὲς σχέσεις προξενοῦν ὁρισμένα συγκεκριμένα ἀποτελέσματα»,² καὶ ὁ οὐσιαστικὸς ρόλος τοῦ ταξικοῦ ἀγῶνα ἀναγνωρίζεται σὰν ὁ βασικὸς παράγοντας ἀναπαραγωγῆς ἢ μεταβολῆς ἐνὸς κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Γι' αὐτὸ «ὁ Μαρξισμὸς ἐπιμένει στὴν ἀναγκαιότητα μιᾶς συγκεκριμένης (concret) ἀνάλυσης τῆς τρέχουσας κατάστασης».³ Ἀλλὰ ἡ τρέχουσα κατάσταση εἶναι πλασματικὴ καὶ ἡ εἰκόνα τοῦ ταξικοῦ ἀγῶνα σὲ κάθε ἱστορικὴ φάση δὲν ὑπάρχει, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει καὶ ἱστορία. Μπαίνουμε δηλαδὴ σ' ἓνα φαῦλο κύκλο, ὅπου οἱ ἔννοιες ἀξιολογοῦν καὶ ἐπιβεβαιώνουν ἢ ὄχι ἄλλες ἔννοιες, καὶ ὅπου ἡ ὕλική αἰτιότητα παίζει διακοσμητικὸ ρόλο ἀφοῦ τῆς ἀρνοῦνται τὴν ἱστορικὴ τῆς ὑπόσταση. Κατορθώνεται ἡ ταύτιση πραγματικοῦ ἀντικειμένου καὶ ἀντικειμένου γνώσης μὲ τὴν ἱσοπέδωση τῆς δυνατότητας νὰ ὑπάρξει ποτὲ γνώση ἔξω ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ γνωστικὴ λειτουργία· ἀλλὰ ἔτσι οἱ ἔννοιες ὑπάρχουν ἰδεαλιστικά σὰν ἀπόλυτες καὶ αὐθαίρετες λογικὲς κατηγορίες ποὺ καθορίζουν οἱ ἴδιες τοὺς κανόνες τῆς λειτουργίας τους. Κατὰ τί τότε διαφέρει ἡ ἀστικὴ πολιτικὴ οἰκονομία ἀπὸ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία τοῦ Μαρξισμοῦ; Μέσα στὴ δική της προβληματικὴ θὰ μπορούσε σίγουρα νὰ φτάσει σὲ θαυμαστὴ λογικὴ συνέπεια καὶ συνοχή. Τί εἶν' ἐκεῖνο ποὺ ἐπιβάλλει τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ μιὰ προβληματικὴ στὴν ἄλλη, καὶ ἀπὸ τὸν ἓνα κοινωνικὸ σχηματισμὸ στὸν ἄλλο; Δὲν πρέπει ν' ἀναγνωρίσουμε τὴν ὑπαρξὴ κριτηρίων γιὰ τὰ ὁποῖα ἡ ἐπιστημονικὴ ἀνάλυση δὲν μπορεῖ νὰ δώσει ἐπαρκὴ ἐξήγηση, μπορεῖ ὅμως νὰ τὰ φωτίσει; Στὸ Μαρξισμὸ ἀναγνωρίζεται ἓνα νομοτελειακὸ, τελεολογικὸ σχῆμα «ποὺ δὲν μπορεῖ οὔτε νὰ υπερπηδήσει οὔτε νὰ καταργήσει μὲ διατάγματα φυσικὲς φάσεις τῆς ἀνάπτυξής του, μπορεῖ ὅμως

ν' ἀπαλύνει τοὺς πόνους τοῦ τοκετοῦ».⁴ Μέσα σὲ μιὰ ἐρμηνεῖα σὰν καὶ αὐτὴν ὅμως ὁ Μαρξισμὸς γίνεται κάτι στατικὸ, μεταβάλλεται σὲ ὄργανο τῆς ἀνάλυσης. Πρὸς τί; Ἰσως τὴν ἐρμηνεῖα τῆς σύγχρονης φάσης τοῦ καπιταλισμοῦ. Γιατί ὅμως πρέπει νὰ γίνεται αὐτό, γιατί ἡ πάλιν τῶν τάξεων ἔχει σημασία;

Στὴ *Φτώχεια τῆς Φιλοσοφίας* ὁ Μάρξ λέει ὅτι ὅσο τὸ προλεταριάτο δὲν ἔχει ἀποκτήσει ἀρκετὰ ἀνεπτυγμένη ταξικὴ συνείδηση, χρειάζεται τοὺς θεωρητικούς του. Τότε αὐτοὶ μοιάζουν μὲ οὐτοπιστὲς ποὺ «ἐπιννοοῦν συστήματα καὶ ψάχνουν πῶς νὰ ξαναβιώσουν τὴν ἐπιστήμη. Ἀλλὰ στὸ μέτρο ποὺ ἡ ἱστορία προχωρεῖ μπροστὰ καὶ μαζί μ' αὐτὴν ὁ ἀγῶνας τοῦ προλεταριάτου παίρνει καθαρότερες γραμμές, δὲ χρειάζεται πιά ν' ἀναζητοῦν τὴν ἐπιστήμη στὸ μυαλό τους».⁵ Παραφράζοντας τὸν Χέγκελ ποὺ ἔλεγε πῶς «ὅλη ἡ μεταφυσικὴ μπορεῖ νὰ ἀθροιστεῖ στὴ μέθοδο», ὁ Μάρξ λέει: «Ἄν κανεὶς βρῇ στίς λογικὲς κατηγορίες τὴν ὑπόσταση ὅλων τῶν πραγμάτων, φαντάζεται πῶς ἔχει βρεῖ στὴ λογικὴ φόρμουλα τῆς κίνησης τὴν ἀπόλυτη μέθοδο, ποὺ ὄχι μόνον ἐξηγεῖ ὅλα τὰ πράγματα, ἀλλὰ ἐπίσης προϋποθέτει τὴν κίνηση τῶν πραγμάτων».⁶ Καὶ πιὸ κάτω: «Καὶ σὲ τί συνίσταται ἡ κίνηση τῆς καθαρῆς λογικῆς; Στὸ νὰ θέτει, νὰ ἀντιθέτει καὶ νὰ συνθέτει τὸν ἑαυτὸ της—στὸ νὰ σχηματίζεται σὰν θέση, ἀντίθεση καὶ σύνθεση...»⁶ Κι ὅλα αὐτὰ ἐνάντια στὸν Προυντὸν ποὺ ἔκανε τὸ σφάλμα νὰ ἰσχυριστεῖ ὅτι: «Δὲν ὑπάρχει πιά ἓνα ἱστορικὸ σύμφωνο μὲ τὴν τάξη τοῦ χρόνου» ὑπάρχει μόνο ἡ ἀλληλουχία τῶν ἰδεῶν μέσα στὴ νόηση». Ἐτσι δημιουργεῖται αὐτὸ ποὺ ὀνομάζει ὁ Μάρξ «ἐφαρμοσμένη μεταφυσικὴ» ἢ «λογικὴ καὶ μεταφυσικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας». Ὡστε, γιὰ νὰ ξεφύγει κανεὶς ἀπὸ τὸν ἰδεαλισμὸ μιᾶς ἱστορικιστικῆς ἀντίληψης τοῦ Μαρξισμοῦ, δὲν ἀρκεῖ νὰ μπορεῖ νὰ δεῖ πίσω ἀπὸ τίς λογικὲς κατηγορίες κοινωνικὲς σχέσεις μέσα σ' ἓνα συγκεκριμένο σύστημα παραγωγῆς: πρέπει νὰ ἀναγνωρίζεται ὅτι αὐτὲς οἱ λογικὲς ἔννοιες εἶναι «ἱστορικὰ καὶ παροδικὰ προϊόντα». Καὶ ἡ ἴδια ἡ λογικὴ λοιπὸν εἶναι ἱστορικὸ φαινόμενο, καὶ δὲν ἀποτελεῖ ἐγγύηση ἐγκυρότητας ἢ συνθηκολόγηση μὲ τὸν ἑαυτὸ της μέσα στὸ ἴδιο της τὸ ἔδαφος. Ἐκτὸς ἀπὸ περιπτώσεις φανεροῦ παραλογισμοῦ, χρειάζεται κάποιο ἄλλο κριτήριον γιὰ νὰ ἐρμηνευτεῖ ἡ κίνηση τῆς λογικῆς. Οὔτε κὰν τὰ μαθηματικὰ ἔχουν τὸ εἶδος τῆς παρηγορητικῆς σταθερότητας καὶ ἀντοχῆς στὸ χρόνο ποὺ θὰ ἠθέλαν πολλοί. Κάθε κλάδος τῆς γνώσης ἔχει ἴσως τὴ δική του χρονικότητα, καθὼς λέει ὁ Ἀλτου-

1. Hirst and Hindess : *Pre-Capitalist Modes of Production* (introduction, passim).

2. Hirst and Hindess : *Pre-Capitalist Modes of Production* σελ. 9 (Routledge and Kegan Paul).

3. Hirst and Hindess : *Pre-Capitalist Modes of Production*, σελ. 9 (Routledge and Kegan Paul).

4. Marx: *The Poverty of Philosophy*, σελ. 109 (Moscow Publications).

5. Marx: *The Poverty of Philosophy*, σελ. 93 (Moscow Publications).

6. Marx: *The Poverty of Philosophy*, σελ. 93 (Moscow Publications).

σέρ. Καί τότε, ποιό τὸ κριτήριο τῆς Μαρξιστικῆς διαλεκτικῆς; Τὸ ἱστορικὰ συγκεκριμένο ὑπάρχει καὶ ὑπῆρχε συνέχεια, γι' αὐτὸ καὶ εἶναι δυνατόν καὶ νὰ γνωστεῖ καὶ νὰ προβλεφτεῖ ἡ τροπὴ του. Ἡ ἱστορία εἶναι πολὺν παραπάνω ἀπὸ ἄθροισμα ἰδεολογικῶν ἐρμηνειῶν τοῦ ἐκάστοτε παρόντος, ποὺ κάθε μιὰ τους ἔχει τὴ λογικὴ τῆς. Στὴν ἀλήθεια (ἢ μήπως «ἀλήθεια» δὲν εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ τελειότητα καὶ συνοχὴ τῶν ἐννοιολογικῶν συστημάτων καὶ ἡ ἐρμηνευτικὴ τους ἱκανότητα;) τῶν ἐννοιῶν ποὺ κονταροχτυπιοῦνται ἀτέρμονα, πρέπει ν' ἀντιτάξει κανεὶς κάποτε τὴν ἐμπειρικὴ πραγματικότητα. Δὲν εἶναι ἀπαραίτητο ὁ σεβασμὸς στὴν ἐμπειρία τῆς ἱστορίας, στὴ ζωὴ τῶν πραγματικῶν ἀνθρώπων μέσα σὲ πραγματικὲς συνθήκες, νὰ ὀδηγήσει σὲ μιὰ μηχανιστικὴ καὶ ἐπιφανειακὴ γνῶση τῶν φαινομένων. Τότε κρατάμε τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ «φαινόμενο» καὶ «νοούμενο» ποὺ ὑπάρχει στὴν Καντιανὴ διαλεκτικὴ καὶ στοιχειώνει τὴν παραδοσιακὴ φιλοσοφία.

Τότε σὰν πολιτικὴ ἰδεολογία ὁ Μαρξισμὸς γίνεται μιὰ μέθοδος ἀνάλυσης, ὅπως ἴσως ἡ κυβερνητικὴ. Δὲν εἶναι ἡ πίστη, ἡ ἀξιολόγηση, ποὺ κατευθύνουν τὴν ἐκλογή. Εἶναι ἡ Βεμπεριανὴ ἐπιλογὴ τοῦ πιὸ λειτουργικοῦ ἢ ὀρθολογισμένου τρόπου δουλειᾶς. Γιατὶ στὴν ἐπιστῆμὴ ἡ γενικότητα καὶ ἡ ἀξία δὲν ἔχουν θέση. Τότε, γεγονὸς καὶ ἀξία εἶναι διάφορα. Οὔτε ἡ ἀξία περιέχεται στὸ γνωστικὸ πεδίο τοῦ ἀντικείμενου τῆς γνώσης, ὅπως στὸν Ἀλτουσέρ. Ἡ πάλι τῶν τάξεων, τὸ ἐπαναστατικὸ στοιεῖο τῆς Μαρξιστικῆς διαλεκτικῆς, γίνεται στάχτη. Ἰδεολογικὴ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου πὼς νὰ ὑπάρξει; Ἡ ὑπάρχει αὐτόνομα καὶ αὐθόρμητα γιὰ ν' ἀρθρῶνται μετὰ οἱ θεωρητικοὶ νὰ τὴν ἐξηγήσουν; Καὶ ποιὸς θὰ ἐκπαιδεύσει τὸν ἐκπαιδευτή;

Ἡ φυσικὴ αἰτιοκρατία καὶ οἱ μέθοδοί της δὲν ἔχουν ἀπόλυτη ἐφαρμογὴ στὰ ἀνθρώπινα φαινόμενα. Ἡ ἀναζήτησις καὶ ἡ ἐπιβεβαίωσις τῆς ἀλήθειας μπορεῖ νὰ γίνῃ σὲ πολλὰ διαφορετικὰ ἐπίπεδα. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ θελήσει κανεὶς νὰ παγιδῇ τὴ Μαρξιστικὴ θεωρία ἀνάμεσα στὴ Σκύλλα τῆς διάψευσης (falsification) καὶ τὴ Χάρυβδη τῆς ἐπαλήθευσης (verification). Ἀρνούνται στὴν ἐπιστῆμὴ τοῦ Μαρξισμοῦ νὰ μπορεῖ νὰ συλλάβῃ τὸ ἱστορικὸ γίνεσθαι τοῦ ἀνθρώπου σὰ μιὰ ἐνότητα μέσ' ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν, ἀρνούμαστε στὸ Μαρξισμὸ τὴ δυνατότητα νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν υπέρβαση τῆς διαμάχης φύσης καὶ νοεῖν, ἱστορικὸν χρόνον καὶ ὑποκειμένου, γνώσης καὶ ὑπαρξης. Γιατὶ ἀκριβῶς αὐτὸς εἶναι ὁ κύριος του στόχος: ἡ ἐπιστῆμὴ ὄχι μόνον νὰ μιλήσῃ γιὰ τὴ ζωὴ, ἀλλὰ νὰ γίνῃ ζωὴ. Ἡ ἐπιστημονικὴ ἀνάλυση καὶ ἡ πρακτικὴ τῆς ἐπιστήμης ἐνσωματώνονται ἱστορικὰ στὴν τρέχουσα πραγματικότητα. Γιατὶ εἶναι ἐπαναστατικὸ-ἐπιστημονικὸ ἔργο τὸ *Κεφάλαιο*; Ὁχι ἀπλᾶ γιατί ἀναλύει ἐπιστημονικὰ

τὸ καπιταλιστικὸ σύστημα παραγωγῆς καὶ ξεσκεπάζει τὸ μηχανισμὸν μὲ τὸν ὁποῖο ἡ ἀστικὴ τάξη ἰδιοποιεῖται τὴν υπεραξία ποὺ παράγει ἡ ἐργατικὴ τάξη πουλώντας τὴν ἐργατικὴ τῆς δύναμη. Δὲν εἶναι μόνον μιὰ καινοτομία τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ ἕνας ἰδεολογικὸς ἐξοπλισμὸς. Ἀποκαλύπτει τὴ λογικὴ ποὺ κατευθύνει καὶ συντηρεῖ αὐτὸ τὸ σύστημα, αὐτὴ τὴν ἱστορικὴ φάση, κάτω ἀπὸ τὴ φετιχιστικὴ πίστη τοῦ δῆθεν «φυσικοῦ» καὶ «αὐτονόητου», γιὰ ν' ἀνοίξῃ τὸ δρόμον στὸ ξεπέρασμα αὐτῆς τῆς λογικῆς, αὐτοῦ τοῦ συστήματος, αὐτῆς τῆς ἐπιστήμης. «Τὸ σύνολο τῶν παραγωγικῶν σχέσεων συνιστᾷ τὴν οἰκονομικὴ δομὴ τῆς κοινωνίας, τὴν πραγματικὴ βάση, ποὺ πάνω τῆς ὑψώνεται μιὰ νομικὴ καὶ πολιτικὴ ὑπερδομή, καὶ στὴν ὁποία ἀντιστοιχοῦν συγκεκριμένες μορφές συνείδησης.»¹ Καὶ πῶς κάτω: «Ἡ ἱστορικὴ κίνησις γεννᾷ τις παραγωγικὰς σχέσεις.» Τὸ ἱστορικὰ δοσμένο εἶναι ἡ ἀφετηρία τῆς ἀνάλυσης, ἡ ὁποία σὲ κεῖνο τελικὰ ἐπιστρέφει γιὰ νὰ τὸ διαφωτίσῃ ἀλλὰ καὶ νὰ τραφεῖ διαλεκτικὰ ἀπ' αὐτό. Ὁ χρόνος τῆς φύσης δὲν εἶναι χρόνος τοῦ νοῦ. Οὔτε ἡ φύσις εἶναι πάντα «φύσις» μὲ τὴν ἐννοια τῆς φυσικῆς ἐμπειρίας. Κατάκτηση ὅμως τῆς φύσης, ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὸ βασίλειον τῆς ἀνάγκης, δὲ μπορεῖ παρά νὰ σημαίνει μακροπρόθεσμα τὴν ἀσταμάτητὴ ἔλλογὴ προσπάθεια μέσ' ἀπὸ τὴν ὁποία τὰ ὑλικά δεσμὰ θὰ σπάσουν γιὰ νὰ κυριαρχήσῃ ἡ συστηματικὴ καὶ προγραμματισμένη κατάκτησις τῆς ἱστορίας.

Τὸ πόσο βαθιὰ συνδέεται ἡ ἐπανάστασις καὶ ὁ ταξικὸς ἀγῶνας μὲ τὸ πέσιμον τῆς ταξικῆς κυριαρχίας τοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ τοῦ ἐπιστημονικὰ παραδεκτοῦ, εἶναι κάτι ποὺ τὸ συνέλαβε σ' ὅλην τὴν ἔκτασιν ὁ Λένιν: «...πίσω ἀπὸ τὸν ἐπιστημολογικὸν σχολαστικισμὸν τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ δὲν πρέπει νὰ παραλείψῃ κανεὶς νὰ δεῖ τὴν πάλιν τῶν τάξεων, μιὰ πάλιν ποὺ σὲ τελικὴ ἀνάλυσιν καθρεφτίζει τις τάσεις καὶ τὴν ἰδεολογία τῶν ἀνταγωνιστικῶν τάξεων στὴ σύγχρονον κοινωνία. Ἡ σύγχρονον φιλοσοφία εἶναι τόσο ταξικὴ (partisan) ὅσο ἦταν ἡ φιλοσοφία δυὸ χιλιάδες χρόνια πρὶν.»² Ὅσο γιὰ τις σύγχρονες τάσεις στὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ ἐπιστημολογικοῦ προβλήματος: «...τὸ πραγματικὸν σημαντικόν εἶναι ἂν ἡ πηγὴ τῆς γνώσης αὐτῶν τῶν συσχετισμῶν (αἰτιακῶν) εἶναι ὁ ἀντικειμενικὸς φυσικὸς νόμος ἢ οἱ κατηγορίαι τοῦ μυαλοῦ μας.»³ Δὲν εἶναι τυχαῖον πὼς στίς ἐπίσημες ἐκδόχες τοῦ σοβιετικοῦ Μαρξισμοῦ ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ πρόοδος τῆς κοινωνίας πρὸς τὸ σοσιαλισμὸν εἶναι μιὰ κανονικὴ διαδικασία καθοριζόμενη ἀπὸ ἀντικειμενικοὺς

1. Marx: *Τὸ Κεφάλαιο*, εἰσαγωγή. (Ἐκδόσεις Μόρφωση, 1953).

2. Λένιν: *Ματεριαλισμὸς καὶ Ἑμπειριοκριτικισμὸς* (Progress Publication, Moscow, ἀγγλικὴ ἐκδόσις, σελ. 434).

3. Λένιν: *Ματεριαλισμὸς καὶ Ἑμπειριοκριτικισμὸς* (Progress Publication, Moscow, ἀγγλικὴ ἐκδόσις, σελ. 183).

νόμους, ανεξάρτητους ἀπὸ τῆ θέληση καὶ τῆ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων.

Ἡ στασιμότητα στὸ ἰδεολογικὰ δυναμικὸ στοιχεῖο τοῦ Μαρξισμού συνεπάγεται μιὰ θυσία τῆς ταξικῆς συνείδησης σὲ μιὰ ἀόριστη χρονικότητα. Ἀλλὰ ἡ πίστη στὴ σημασία τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας μπορεῖ νὰ ἐρμηνευεῖ μόνο σὲ σχέση μὲ τὶς βαθιὲς ρίζες τῆς στὴν ἐπαναστατικὴ ταχτική. Ὁ συσχετισμὸς κάποιας τελεολογικῆς προσήλωσης στὸ ἱστορικὸ προτσές καὶ τῆς ἐπαναστατικῆς συνείδησης (ποῦ ἀκριβῶς μὲ τὸ προτσές αὐτὸ καλεῖται ν' ἀναμετρηθεῖ), ἀνήκει στὴν κοινωνικο-ἱστορικὴ στιγμή ποῦ περνάει κάθε φορὰ τὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα.

Σταθερὰ μεγέθη στὸ συσχετισμὸ αὐτὸ εἶναι ὁ βαθμὸς ἀνάπτυξης τῆς ταξικῆς πάλης καὶ ὁ ρόλος τοῦ ἐκάστοτε κομμουνιστικοῦ κόμματος στὴν ἐρμηνεία καὶ ταχτικὴ ποῦ διοχετεύει.

Ὁ ἱστορικὸς χρόνος στὸ Μαρξισμό λειτουργεῖ ἐντελῶς ἰδιαίτερα γι' αὐτοὺς ποῦ ἔχουν κάνει ἐπανάσταση, ανεξάρτητα ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἀξιολόγηση. Καὶ γι' αὐτοὺς φυσικὰ οἱ φιλοσοφικὲς διαστάσεις τοῦ προβλήματος δὲν μπορεῖ παρὰ ν' ἄχουνε ἀνασταλτικὸ κι ἴσως ταξικὸ χαρακτήρα. Ἡ ἀλήθεια ποῦ ἀναδύεται ἀπ' αὐτὸ εἶναι πὼς ἡ μάχη γιὰ τὴν ἱστορία θὰ δοθεῖ μέσα στὴν ἱστορία, ὄχι ἔξω ἀπ' αὐτήν.